

Streszczenie

Niniejszy tom umożliwia przyjrzenie się praktyce polityki narodowościowej na Ukrainie Radzieckiej w okresie Nowej Polityki Ekonomicznej (NEP) na podstawie świadectw źródłowych dotyczących instytucji mniejszości polskiej i niemieckiej. Dokumenty pochodzą z jednej strony z archiwów na Ukrainie, w Polsce i Niemczech, z drugiej zaś z rozmaitych gazet i czasopism, które ukazywały się w czasie NEP na Ukrainie w języku polskim i niemieckim. Edytowane tu dokumenty są podzielone na sześć obszarów tematycznych. 1. Biografie lokalnych i regionalnych protagonistów, 2. Codzienne funkcjonowanie rad wiejskich, 3. Polityka państwa i partii wobec mniejszości, 4. Wysiłki modernizacyjne na wsi, 5. Tworzenie i kontrola instytucji mniejszości na wsi, 6. Spojrzenie z zewnątrz na wiejskie instytucje mniejszości. Dokumenty w tych sekcjach są uporządkowane częściowo tematycznie, częściowo chronologicznie. Łącznie dostarczają informacji o tym, jak mieszkańcy wsi przyjmowali i wykorzystywali oferty polityczne w zakresie lokalnej samorządności narodowej, tworzone przez kierownictwo radzieckie od roku 1923. Choć powstałe instytucje ostatecznie w znikomym stopniu spełniały wyznaczony przez partię cel, czyli mobilizowanie ludności do socjalistycznego projektu, to dla lokalnych mieszkańców oznaczały nieosiągalny wcześniej – ale również później – przyrost możliwości działania politycznego. W centrum uwagi znalazły się w niniejszym tomie polska wieś Hreczany pod Płoskirowem (obecnie Chmielnicki) na ówczesnej zachodniej Ukrainie oraz niemiecki rejon Karl-Liebkecht na południu Ukrainy, ponieważ względny udział ludności należącej do mniejszości był tam w obu wypadkach szczególnie wysoki, a ponadto w lokalnych archiwach przetrwało wiele dokumentów na temat instytucji mniejszości w tych miejscowościach.

Ukraina miała w latach dwudziestych XX wieku charakter wieloetniczny. Według spisu powszechnego z 1926 roku na Ukrainie Radzieckiej było 480 tysięcy Polaków, co stanowiło mniej więcej 1,6 procent spośród około 29 milionów mieszkańców tej republiki, oraz 400 tysięcy Niemców, czyli w przybliżeniu 1,4 procent ogółu ludności. Wydarzenia pierwszej wojny światowej oraz rewolucji rosyjskich z 1917 roku, kiedy rozpadały się tradycyjne struktury społeczne i instytucje państwowe, stały się ważnym etapem w dziejach Ukrainy. Po zwycięstwie w wojnie domowej Partia Komunistyczna, która nie potrafiła sprostać nowym wyzwaniom zwłaszcza w dziedzinie zaopatrzenia w żywność i towary codziennego użytku, kierowała krajem ze skrajną brutalnością. Szybko okazało się, że tak zwany komunizm wojenny nie tylko nie przyniósł oczekiwanych korzyści, lecz doprowadził do prawie całkowitego załamania się życia gospodarczego. W 1920 i 1921 roku państwu

radzieckiemu, a tym samym również Ukrainie groziła klęska głodu, która mogła potencjalnie wywołać masowe powstanie przeciwko bolszewikom. Dlatego ich przywódca Włodzimierz Lenin podjął decyzję o zasadniczej zmianie kursu w polityce gospodarczej. NEP umożliwiła istnienie sektora prywatnego w sferze produkcji, usług i handlu. Wprowadzenie NEP na wsi wiązało się również z dopuszczeniem określonych form samorządności w postaci rad wiejskich, a także z rozwijaniem kultury i języków wszystkich żyjących w ZSRR narodów i narodowości. Pomysł powołania rad wiejskich tłumaczono początkowo koniecznością pomocy materialnej dla bezrolnych i ubogich chłopów. Później zyskał on również wymiar ideologiczny, miał bowiem na celu prowadzenie walki klasowej na wsi. Rząd radziecki poświęcał szczególnie wiele uwagi walce z „kułakami”. Organizowano również kampanie przeciwko praktykom religijnym. Oprócz tego wysiłki bolszewików skupiały się na propagowaniu budowy socjalizmu we wszystkich dziedzinach życia społecznego.

Wspieranie instytucji mniejszości narodowych i narodowych kadr, omawiane przez bolszewików zwłaszcza na ich XII zjeździe partyjnym w 1923 roku, ujęto później skrótowo pod pojęciem korenizacja (zakorzenienie). Ukraina Radziecka stała się wczesnym polem doświadczalnym tej afirmatywnej polityki narodowościowej, która umożliwiała także ustabilizowanie władzy partii w regionach przygranicznych. Wszechukraiński Centralny Komitet Wykonawczy (WUCWK) postanowił, że w radach wiejskich ma być używany język ojczysty mieszkających tam ludzi. Władze centralne próbowały w miarę możliwości jak najściślej kontrolować procesy związane z życiem mniejszości narodowych. W 1924 roku WUCWK powołał Komisję Centralną do spraw Mniejszości Narodowych, która odgrywała później nader ważną rolę w organizacji życia publicznego mniejszości. Komitet Centralny Komunistycznej Partii Ukrainy (bolszewików) posiadał zaś sekcje narodowe, odpowiedzialne za wspieranie poszczególnych mniejszości.

Koloniści niemieccy – zwłaszcza na południowej Ukrainie – mieli szczególnie duże znaczenie ze względu na swoją pozycję gospodarczą oraz ponadprzeciętny poziom wykształcenia. Większość Niemców żyła w typowo rolniczych koloniach na południowej Ukrainie, które założyli ich przodkowie w XVIII i XIX wieku na zaproszenie caryc i carów. W związku z afirmatywną polityką narodowościową od 1923 r. powstawały liczne instytucje mniejszości niemieckiej, co miało umożliwić partii i państwu dostęp do tej ważnej grupy ludności. W lutym 1930 roku istniały na Ukrainie 254 niemieckie rady wiejskie, większość w siedmiu niemieckich rejonach. Chociaż rady wiejskie wybierali uprawnieni do głosowania obywatele, w okresie NEP lokalna autonomia była ograniczona. Jeśli wiejskie sowiety nie spełniały w wymaganym zakresie swojego obowiązku pobierania podatków i

rozpowszechniania przekazów politycznych, mogły zostać ogólnie rozwiązane i niewielkim wysiłkiem wybrane na nowo.

Karl-Liebkecht w okręgu mikołajowskim był najludniejszym niemieckim rejonem narodowym na Ukrainie Radzieckiej. Na jego przykładzie można pokazać, że nie miejscowi, lecz „obcy” Niemcy zajmowali kluczowe stanowiska w instytucjach mniejszości. Partia miała większe zaufanie do osób niemieckojęzycznych, które pochodziły ze środowisk robotniczych i dowiodły swojej lojalności wobec sprawy komunizmu już przed rokiem 1917. NEP i związane z nią działania polityczne otworzyły jednak niemieckim kolonistom możliwość wpływania na lokalną politykę w charakterze członków rad wiejskich i znalezienia w ten sposób pewnego modus vivendi z państwem radzieckim. Jednocześnie mieli możliwość ignorowania kampanii o podłożu ideologicznym lub nowo założonych ośrodków kultury (siel’bud/sil’bud), gdzie organizowano kursy zwalczające analfabetyzm oraz udostępniano niemieckojęzyczne gazety i czasopisma takie jak „Das Neue Dorf” czy „Die Saat”. W tej sytuacji byli nie tylko Niemcy. Pod koniec lat dwudziestych czołowi funkcjonariusze partyjni i państwowi musieli sobie uświadomić, że za sprawą podjętych działań nie zdołali osiągnąć pożądanego celu w oczekiwanym zakresie. Owo rozczarowanie przyczyniło się w 1928 i 1929 roku do kolejnej nagłej zmiany kursu partii. Doprowadziło to do upaństwowienia wszelkich form produkcji i handlu, a przez to de facto do końca NEP. Aparat państwowy i partyjny zmuszał rady wiejskie do bezwzględnego forsowania kolektywizacji rolnictwa, która wcześniej opierała się na dobrowolnym udziale. Po 1929 roku na Ukrainie Radzieckiej władze rozpoczęły poddawanie rad wiejskich całkowitej kontroli rządu centralnego. Dalsze utrzymywanie kosztownego aparatu państwowego posługującego się językami różnych mniejszości uważano coraz częściej za przeszkodę w budowie socjalizmu, a wreszcie całkowicie z niego zrezygnowano. Większość instytucji mniejszości przestała istnieć najpóźniej w 1939 roku, w tym właśnie te w rejonie Karl-Liebkecht.

W przeciwieństwie do kolonistów niemieckich, którzy w XVIII i XIX wieku przywędrowali na teren późniejszej Ukrainy, Polacy uważali się za autochtoniczną część ludności. Wielu Polaków zamieszkiwało wsie na ówczesnej zachodniej Ukrainie. Wśród nich była także wieś Hreczany pod Płoskirowem. W warunkach sowieckiego reżimu przeżywała ona w latach dwudziestych fazę gospodarczego i kulturalnego rozkwitu. Najpomyślniejszym okresem w jej historii były lata 1922–1929. Istnienie rynku – choć w ograniczonej i kontrolowanej formie – trwale stymulowało życie gospodarcze wiejskiej ludności. Wiejskie gospodarstwa przeżywały wzrost gospodarczy, rozwijało się też życie kulturalne. Mimo

ideologicznych ograniczeń w Hreczanach, a także w innych wsiach na radzieckiej Ukrainie rozwijał się na początku lat dwudziestych samorząd ludności polskojęzycznej.

Rozbudowywano wiejską infrastrukturę (drogi, mosty) i modernizowano rolnictwo.

Mieszkańcy wsi czuli, że są podmiotami przemian i że wiele zależy od nich bezpośrednio, zarówno w ich własnej miejscowości, jak i w szerszym rozumieniu w całym kraju. Nauczanie w wiejskiej szkole prowadzono po polsku, czyli w języku używanym na co dzień przez miejscową ludność. To z kolei gwarantowało szybsze i bardziej efektywne nabywanie wiedzy. Dzięki odbytej edukacji mieszkańcy mogli uczęszczać do szkół ponadpodstawowych i wyższych. Widzieli też możliwości kariery zawodowej nie tylko na stacji kolejowej we wsi, lecz również w przemyśle cukrowniczym i w sektorze usług pobliskiego miasta Płoskirowa.

Ci, którzy pozostali we wsi i nadal zajmowali się rolnictwem, również przeżyli zasadnicze przeobrażenie swojego codziennego życia. We wsi powstał zatem polski ośrodek kultury (siel'bud/sil'bud), gdzie istniał polski chór oraz pielęgnowano polskie zwyczaje i tradycje. W 1927 roku założono ponadto bibliotekę. Prenumerowano polskojęzyczne magazyny takie jak „Sierp” i „Głos Młodzieży”, ale również ukraińskie i rosyjskie tytuły prasowe.

W czasie NEP aktywność społeczna mieszkańców Hreczan nie była pod całkowitą kontrolą instytucji państwowych i partyjnych. Mimo wszelkich przeciwności zbudowali oni kaplicę rzymsko-katolicką i organizowali publicznie różne uroczystości religijne. Wyborcy potrafili docenić profesjonalizm i uczciwość osób delegowanych do rad wiejskich przez władze i ewentualnie odwoływać osoby bez odpowiednich kwalifikacji. Sytuacja na wsi zmieniła się zasadniczo w latach 1928–1929, kiedy partia postanowiła rozciągnąć swoją kontrolę na całe życie społeczne. Ludność wiejska przestała być samodzielnym podmiotem życia publicznego i popadała w coraz większą bierność. Większość ludzi była często zbyt zastraszona i zatroskana o własny los, by podejmować inicjatywy w lokalnej gminie. Przymusowa kolektywizacja, która pozbawiła mieszkańców ziemi użytkowanej przez nich od pokoleń, położyła kres również wielu innym rodzajom działalności samorządowej. Po kolektywizacji narodowe rady wiejskie utraciły swoje znaczenie. Od lat trzydziestych następowała nasilona rusyfikacja i centralizacja życia publicznego. Ponadto członkowie polskiej mniejszości szczególnie ucierpieli w okresie wielkiego terroru. Wielu zesłano do Azji Środkowej. W 1946 roku wieś Hreczany wcielono administracyjnie do miasta Płoskirowa. Niemniej wśród niektórych mieszkańców przetrwała pamięć o polskich korzeniach i przynależności do Kościoła rzymsko-katolickiego.